

KÖZELÍTÉS ÉS TÁVOLODÁS

– Mészöly Miklósról Nádas Péter *Világló részletek* című memoárja kapcsán –

P. SIMON ATTILA

fordító, irodalomtörténész

<https://independent.academia.edu/AttilaSimon15>

ORCID 0000-0003-4797-0189

Approaching and Moving Away

– On Miklós Mészöly through Péter Nádas' Memoir, *Világló részletek* –

In this paper I seek common ground between the memoirs of Péter Nádas, a prominent figure in contemporary Hungarian literature, and certain writings of Miklós Mészöly, an important author of twentieth-century Hungarian prose. I show that both authors disrupt the classical chronology of narrative. The temporal structure of Nádas's memoir is determined by the attempt to identify the narrator's first memory, whereas in Mészöly's works the present tense is valorised and the narrative's final goal is rejected. In their depiction of war, they can be seen as complementary works. Mészöly writes from the point of view of a soldier who has been to the front, while Nádas writes from the point of view of a civilian. In this parallel reading, both the soldier and the civilian appear as victims of war.

Keywords: memoir, war, autobiography, short story, second world war

■ Nádas Péter 2017-ben megjelent memoárja, az életének első tizennégy évét megidézõ *Világló részletek*¹ jelentõs írásmû, amely túllépve az irodalmi mezõ határain, szám-talan más területtel érintkezik a történettudománytól a pszichológián át a filozófiáig. Recepciójában visszatérõ elem a visszamenõleges hatás említése, kritikusai a régebbi Nádas-mûvek vagy bizonyos fogalmak, olvasatok átértékelésének szükségességérõl számolnak be. Radnóti Sándor szerint e részletek „visszaidéznek, megvilágítják, más fénybe állítják Nádas remekmûveinek (*Egy családregény vége*, *Emlékiratok könyve*, *Párhuzamos történetek*) motívumait, alakjait, történeteit”.² A *Világló részletek* életmû-võn túli gazdag viszonyrendszereibõl Sipos Balázs a memoár mûfaji hagyományához fûzõdõ felforgató viszonyt emelte ki,³ Radics Viktória pedig a mû megírásához fel-használt dokumentumokból összeálló írói archívum kérdését vizsgálta.⁴ Csatlakozva az említett értelmezõk tájékozódási irányához, tanulmányomban a *Világló részletek* és Mészöly Miklós bizonyos mûveinek viszonyát járom körül. Ez a viszony néhány név szerinti említéstõl eltekintve közvetett, és a tematikus, poétikai átfedések ellené-re sem írható le a hatás fogalmával. Ismert a két író egykori személyes és szakmai kapcsolata, azonban e kettõ közül egyik sem garantálja a két szöveg univerzum met-szetének meglétét. Emiatt tanulmányom a lejeune-i alapállást⁵ szem elõtt tartva a memoár olvasójának pozíciójából világotlat majd fel részleteket Mészöly-mûvekbõl, s az ily módon egymás mellé kerülõ szövegrészletekbõl olvasásmetszeteket hoz létre.

Sem az életrajzi, sem a formai szempontú közelítés nem feltétlenül segíti annak megértését, hogy miféle dialógust kezd a *Világló részletek* Mészöly prózájával. Az életrajzi olvasat elégtelen, mert Mészöly csupán a memoár egyik fontos (mellék-) szereplõje, és valójában nem változtat a róla mint személyrõl meglévõ képünkön: mesteralak, aki az írói mûhelyben döntõ hatással van Nádasra. A „Péterek nemze-déke” esetében közhelyszerû a megállapítás, és Nádasnak nem célja, hogy változtas-son ezen, amit jelez, hogy az „atyai barátom és mesterem” kifejezés szinte *epitheton ornans*ként tér vissza az emlékezősfolyamban.

A formai vizsgálat sem kielégítõ, hiszen mindkettejük írói alapállásához hozzá-tartozik a formai-esztétikai kísérletezés, ezért esetükben aligha lehetne egy-egy formát jellemzõként megjelölni. Igaz, Nádas a memoárjában is megbontja az elbe-szélés klasszikusnak mondható formáit, sõt mondatai e mûvében sem kevésbé csiszoltak, mint másutt, mégis leegyszerûsítõnek tûnne mindezt Mészöly-hatásnak tekinteni. Nádas korai, az 1968 és 1975 közötti írásaiból összeálló kötete, a *Leírás*⁶

¹ NÁDAS Péter, *Világló részletek. Emléklapok egy elbeszélõ életébõl*, 2 (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017)

² RADNÓTI Sándor, „Szilénoszi emlékiratok”, *Jelenkor* 60, 7–8. sz. (2017): 885–890.

³ SIPOS Balázs, „Mimikri és autizmus”, *Műút* 62 (2017): 16–32, 17.

⁴ RADICS Viktória, „A *Világló részletek* architektuális hálózata”, *Literatura* 46, 1. sz. (2020): 62–78.

⁵ „Az olvasói pozícióból kiindulva (amely az enyém, az egyetlen, melyet jól ismerek) esélyem van rá, hogy a szövegek működését (működésük különbségeit) világosabban fogjam fel, hiszen nekünk, olvasóknak íródtak, és olvasásukkal mi hozzuk õket működésbe.” Philippe LEJEUNE, „Az önéletírói paktum”, ford. VARGA Róbert, *Fosszília* 3, 1–4. sz. (2002): 132–158.

⁶ NÁDAS Péter, *Leírás* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1979).

feltételez közös műhelymunkát.⁷ Mészöly közvetlen hatására utaló prózapoétikai megoldások is megjelennek benne, ám inkább közös szellemi tájékozódási pontok kijelöléséről van szó. Ilyen a francia nouveau roman egyes leíró megoldásainak beépítésére tett kísérlet és a jelen idő felértékelése az elbeszélés múlt idejével szemben. E kötet után a két írói út egyre széttartóbbá válik, mégis kétségtelen, hogy a *Világló részletek* azon a néhány szövegrészleten túl is, amelyben Nádas megidézti mestere alakját, párbeszédet kezdeményez prózájával.

A leíró Mészöly és a Világló részletek

Bagi Zsolt szerint a memoár részletei a történet végének hiányában nem rendeződnek hierarchikus viszonyrendszerbe, hanem egyenrangúakká válnak. Ugyanez volna igaz a különböző idősíkokra, és mindkét poétikai elvet Mészölyhöz köti:

A Párhuzamos történetek, éppúgy, ahogy a *Világló részletek*, és sok tekintetben hasonlóan, mint az *Emlékiratok könyve*, a szó szigorú értelmében nem történeteket jelenít meg. [...] Ha el akarok mesélni egy történetet, a cél, a történet vége az, ami meghatározza, milyen részleteket meséljek el és milyen részleteket ne. [...] A vég nélküli történetekben a részletek speciális szerephez jutnak. Egyenrangúvá válnak egymással, nincs fontosabb és elhanyagolhatóbb részlet, mert ilyen hierarchia csak a történet végének szempontjából alakulhatna ki. A részletek egyenrangúságának elve fontos eleme volt Mészöly Miklós írásainak, és Nádas e ponton mesterét követi. Éppúgy, ahogy a történeti síkok egyenrangúságának elve is: az idősíkok egymás mellett, hierarchia nélkül jelennek meg.⁸

Ha más nem, az első kötet felépítése és működés módja cáfolni látszik Bagi megállapítását, hiszen abban az első emlék a kötet szemantikai középpontjaként hat, a részletek körül gravitálnak. A mű nyitójelenete, az emlékezésfolyam kezdete a Tauber nagyszülőknél vasárnap, pontban délben tálalt húsleves. A nagyapa azt játszsza Péterrel, hogy földobja, egy darabig engedi visszazuhanni, és végül elkapja: „Amikor óvatosan magához vont, amikor fellökött a levegőbe, repüljek, repül a Péter, huss, és elrepül, majd zuhantomban nagy hirtelen mégis elkapott, lezuhan a kismadár.”⁹

⁷ „A *Leírás* (1979), illetve az *Emlékiratok könyve* (1986) keletkezési idején sok, szerzői poétikát érintő érdemi beszélgetés és nézetegyeztetés zajlott közöttük, amely a beállítottságok különbségei ellenére a tapasztalatok megoszthatóságát és több esetben kölcsönösségét jelentették.” THOMKA Beáta, *Prózai archívum: Szövegközi műveletek* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007), 64.

⁸ BAGI Zsolt, „Szakmai problémák. Magyarázatok a *Világló részletek*hez”, *Műút* 62 (2017): 46–51, 48–49.

⁹ NÁDAS, *Világló részletek* 1., 7.

A zuhanás érzete indítja be az emlékezést, ami a szöveg nem sokkal későbbi pontján elérkezik az elsőnek vélt, valószínűleg 1944. június 27. éjszakájáról való emlékképhez. A Damjanich utcai házban menekülés közben már a lépcsőházban járnak, amikor az épületet bombatalálat éri:

Életem valószínűleg első, gyakorta visszatérő emlékképe egy budapesti bérház sötétből felvillanó lépcsőházi fordulója, amint repülünk a hidegen fellángoló fal felé, és belezuhanunk. [...] Valakinek a karján zuhanok, magasan a lépcsők fölött zuhanok ebben a minden bizonnyal legelső lépcsőházamban. Repülünk a levegőben. Valószínűleg a fejemet is forgatom, ideges madárka, mindent látni, vész helyzetben, de nincs hozzá vészérzetem, biztonság az alapérzetem, helyesebben épp ezt az alapérzetet keresztezi a kivételesség, a nem kiszámíthatóság meglepő érzete.¹⁰

A memoárra valóban igaz, hogy nincs végcélja, ehelyett azonban kezdőcélja van: megtalálni az első emlékképet, aminek a segítségével elválasztható a képi emlékezés a nyelv élményeket preformáló, azokat az érzetektől függetlenül értelmi keretbe foglaló világától.¹¹ Egész memoáírói vállalkozásához szolgál paradigmául az elsőnek vélt emlékkép reflektált elemzése során felszínre kerülő különbség.

Ez a kezdőcél azonban nem kerekíti le a művet, nem rendezi el a részleteket – ennyiben Bagi megállapítása helytálló, a *Világoló részletek* nem történetyszerű –, hiszen elméletileg mindig fennáll egy korábbi emlékkép megtalálásának lehetősége: „Habár az elraktározott érzetek társult képei közül bármikor előkerülhet akár egy még korábbi társulás”.¹² Ráadásul ebben mindig lennie kell valaminek, ami a *már* időkarakterével rendelkezik: „Még soha nem repültem valakinek a karján, a repülés érzete mégsem volt ismeretlen. Az érzet magja semmiben nem különbözött a későbbi repülések és zuhanások érzetétől.”¹³

Bagi második megállapítása, az idősíkok egyenrangúsítása azért nem tűnik mérszölyi eljárásnak, mert a két szerző műveiben fellelhető portrék különböző időszerkezeteket hoznak létre. Amikor Mészöly egyenrangúsítja az idősíkokat például a *Filmben*, akkor egy arc, egy test, egy mozdulat a maga „inzultáló” jelenvalóságában¹⁴ áll előttünk a folyamatos jelenben. Mészöly portréi nem lépnek ki az általános jelen-

¹⁰ Uo., 38–39. Az első emlék jelentőségéről Bazsányi Sándor is tanulsággal írt: BAZSÁNYI Sándor, „Miért zuhan a kismadár?”, *Műút* 62 (2017): 34–45.

¹¹ „Sokáig, még jó sokáig nem tudom, hogy az egyéni élmények és benyomások közösen megformázott nyelvi foglalatai nélkül valójában nincs az elmében fogalomtár, azaz nincs értelem. De ettől függetlenül van képi emlékezés.” NÁDAS, *Világoló részletek* 1., 38.

¹² Uo., 39.

¹³ Uo., 40.

¹⁴ P. SIMON Attila, „»ugyanúgy másképp«: Változatok az időre Mészöly Miklós novelláiban”, in *Pontos észrevételek Mészöly Miklóstól Nádas Péterig és vissza*, szerk. BAGI Zsolt, 51–86. (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2015).

be, aminek az a következménye, hogy nem rajzolják ki a személyiség általános vonásait, vagyis a jellemrajz és a lélektani dimenzió takarásban hagyásával tudja fenntartani a folyamatos jelent. Nádas portréi ezzel szemben élnek a jellemrajz és a lélektani ábrázolás eszközeivel, kilépnek az általános múlt és jelen időbe. Míg Mészöly a különböző megtörténések eltérő idősíkjait egyenrangúsítja, addig Nádas a különböző típusú, folyamatos és általános idők közti hierarchiát számolja fel.

Komplementer szövegek

Nádas könyve megírásához számtalan, különböző típusú forrást használt, például tanúságtételeket, naplókat, történettudományi szakszövegeket, fényképeket. Mivel a feldolgozott élményanyag jelentős része a háború éveire tartozik, az említett dokumentumok többsége is ezt az időszakot mutatja be. Nádas azonban, legyen szó akár a koncentrációs táborokról, akár Budapest bombázásáról, mindvégig megmarad a civil nézőpontjánál. Emiatt Mészöly számos, a *Sötét jelek*ben (1957)¹⁵ és a *Jelentés öt egérről* (1967)¹⁶ című kötetben megjelent novellája újraolvasható a nádas korpusz komplementereként, hiszen Mészöly háborús tematikájú írásainak szereplői, elbeszélői jórészt katonák, akik hadifogságból térnek vissza, elhagyott helyszíneken vesztegelnek vagy épp a seregből szöknek el. A két író művei e ponton termékeny párbeszédbe léphetnek, mert az első pillantásra ellentétesnek tűnő nézőpontok közti viszonyrendszert ily módon átmeneteiben vehetjük szemügyre.

A *Képek egy utazás történetéből* (*Sötét jelek*) című novella a háború alatt játszódik. Egy vonat katonákat szállít a napok óta tartó hóesésben, majd a nyílt pályán áll meg velük. „A megtömött marhavagonban oldalt fekvő aludtak; ha fordult az egyik, vele fordult az egész sor. Negyven személy helyett ötven is jutott egy vagonra.”¹⁷ Nádasnál a szűk helyre zsúfolt embertömeg e mozgása a haláltáborok kontextusában jelenik meg. Arthur Koestler 1941-ben megjelent, *A világ söpredéke*¹⁸ című memoárjának a barakkokról szóló leírását parafrázeálja: „A tartóoszlopok tíz szakaszra osztották a sorokat, ezek két és fél méter szélesek voltak, s mivel minden szakaszban öt ember feküdt, egynek-egynek fél méter férőhely jutott. Ami azt jelentette, hogy mindenkinek az oldalán fekvő kellett aludnia, s ha valaki megfordult, akkor fordulnia kellett a többinek.”¹⁹

¹⁵ A *Sötét jelek* második kiadása hatvankét évvel az első után jelent meg. MÉSZÖLY Miklós, *Sötét jelek*, Mészöly Miklós művei (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2019). A tanulmányban a 2019-es kiadás oldal-számait szerepelnék.

¹⁶ MÉSZÖLY Miklós, *Jelentés öt egérről* (Budapest: Magvető Kiadó, 1967).

¹⁷ MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 114.

¹⁸ ARTHUR KOESTLER, *A Föld söpredéke*, ford. MAKOVECZ Benjámín (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 91.

¹⁹ NÁDAS, *Világló részletek 2.*, 34.

Hallgatás és átható képzelet

A memoár felől olvasva olyan rétegek emelkednek ki Mészöly szövegkorpuszából, melyek Horváth-Márjánovics Diána doktori disszertációját²⁰ és Szolláth Dávid monográfiáját²¹ megelőzően összemérhetetlenül kevesebb értelmezői figyelemben részesültek, mint a legtöbbre értékelt művei (*Az atléta halála, Saulus, Film, Alakulások*).²²

Bár a korai művek némileg háttérbe szorultak, mégsem állítható, hogy egyáltalán ne tették volna értelmezés tárgyává Mészöly kutatói és kommentátorai. A prózájára az elsők közt felfigyelő Béládi Miklós a *Jelentés öt egérről* című kötetet olyan fordulópontnak tartja, amely elszakad a *Sötét jelek* írói módszerétől, és amely „világosan kifejezi, hogy Mészöly elhárítja magától a mindentudó író fölényét.”²³ Thomka Beáta a monográfiájában ettől eltérő módon vázolja fel a pályáivet. Máshová helyezi a hangsúlyokat, és szerves összefüggést lát a korai Mészöly-próza vonatkozó része (*Sötét jelek, Jelentés öt egérről*), valamint a későbbi pályaszakasz között: „A Vadvizek-beli zsengekhez viszonyítva úgy tűnik, mégis előkészítései a kibontakozó opusnak.”²⁴

Nádas memoárja a háborút és a háború utániságot ábrázoló részletekre irányítja a figyelmet Mészöly bizonyos műveiben (főként: *Sötét jelek, Jelentés öt egérről, Az atléta halála, Film*). Cím szerint egy Mészöly-kötetet említ, a *Sötét jeleket*,²⁵ valamint egy másik novellagyűjtemény címadó darabját, a *Jelentés öt egérről*t. Az ily módon egymás mellé kerülő szövegek Mészöly részéről a hallgatás, az érintőleges beszéd módozatait rajzolják ki, míg Nádasnál ezzel ellentétben az emlékezés kötelességének vállalásával van dolgunk. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy ahol Mészöly elbeszélői elfordulnak, ott az önéletíró Nádas hol emlékei, hol dokumentumai, hol az ezekre alapozott képzelete segítségével idézi fel a háborút, az ostromot és az ezeket követő éveket: képzelete átható. Egyetértően idézem Szolláth Dávidot a *Sötét jelek* kapcsán: „Mészöly, ahogy később sem, most sem a dolgot magát akarja elbeszélni, hanem a dolog jeleit, nyomait, tüneteit”²⁶ ami e pályaszakaszán olyannyira feltűnő,

²⁰ HORVÁTH-MÁRJÁNOVICS DIÁNA, *Örökölt blende. Példázatos irodalom és a Mészöly-hagyaték* (Budapest: Kijarat Kiadó, 2021).

²¹ SZOLLÁTH DÁVID, *Mészöly Miklós* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020).

²² A művekre vonatkozó értékelést megerősíteni látszanak a Jelenkor Kiadónál újból megjelent Mészöly-művek, hiszen *Az atléta halála*, a *Saulus* és a *Film* az első közt láttak ismét napvilágot. Az *Alakulások* szerepe Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében a posztmodern és az intertextualitás fogalmai felől értékelődik fel. Ehhez lásd KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *A magyar irodalom története 1945–1991* (Budapest: Argumentum, 1994) 121–122.

²³ BÉLÁDI MIKLÓS, „A tények parabolája”, in BÉLÁDI MIKLÓS, *Válaszutak*, 288–298. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 298.

²⁴ THOMKA BEÁTA, *Mészöly Miklós* (Budapest: Kalligram Kiadó, 1995), 45.

²⁵ „Amióta Jancsó Miklós néhány évvel korábban kezembe nyomta Mészöly *Sötét jelek* című kötetét, ezt olvasd el, számomra Mészöly írói kvalitása nem volt kétséges.” NÁDAS, *Világoló részletek 1.*, 436.

²⁶ SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 53.

hogy Szolláth a lehetséges okok között lélektani motívumokat, köztük a PTSD-t (*post-traumatic stress disorder*) is megemlíti.

Visszatérve a *Képek egy utazás történetéből* című novellára,²⁷ a front ebben mindig csak távoli, hallomásból ismert hely. Az első kiadás szövege még közvetlenebbül kínálja fel a szerzői élettapasztalat felőli olvasat lehetőségét, hiszen az egyik katonát M.-nek hívják; Mészöly ezt a későbbi kiadásokban (*Alakulások, Volt egyszer egy Közép-Európa*) T.-re változtatja. A front mind a novellában feltűnő civilek, mind a katonák számára helyen túli hely, a bekövetkezés nyomasztó ígéreteként jelenik meg. A kocsmárosékhöz távoli zaj formájában ér el: „Este nyolc óra felé egyenletes zúgás hallatsz fel, de úgy, mintha nem egy meghatározott helyről jönne, hanem egyszerre mindenünnen. Amikor felhallatsz, az ablaküvegek halk pengésbe kezdenek. Nem is zúgás ez, hanem erő. Az asszony összekulcsolja a kezét, és töprengő arccal borzong, mint a templomban, praefatio alatt.”²⁸ A katonák csak hallomásból szerzett ismerettel rendelkeznek róla, amire annak ellenére is rendszeresen „kint”-ként utalnak, hogy jobbára a lakott területektől távol vesztegelnek. Egy jelenetben az ölésről beszélgetve így utal a frontra az egyik katona: „És amikor nem is tudja az ember, hogy ől? Akik kint jártak, azok mesélik. Az árokból nem is gondolsz rá, csak töltesz, meghúzod a ravaszt, kicseréled a tárat, hamar vége.”²⁹ Később M. távcsövön keresztül nézi Kölyök nevű katonatársát, a látványt képzeletben a frontra vonatkoztatja: „M. hirtelen megértette, hogy »odakint« ugyanígy lesz. Ha van távcső, először azzal... Megnézni előbb az arcát, a szemét, a homlokát – aztán elhúzni a ravaszt.”³⁰

Nádas számára az ostrom, a háború és az ezeket követő időszak is részben az érzéki tapasztalat tárgyaként, részben a felhasznált dokumentumok, a felidézett beszélgetések alapján a képzeletbeli rekonstrukció eredményeként adott. A tömeggyilkosság, a pogrom érzéki, részletező és *beleérző* megjelenítése elől sem tér ki a jegyzőkönyveket, fennmaradt fényképeket alapul használó nádas átható képzelet. A születése napjának különböző földrajzi helyeken szimultán végbemenő eseményeit ellentétező szerkesztésű, a születést és a gyilkolást egymás mellé állító szövegtömbben ábrázolja. Christopher R. Browning történettudományi munkája alapján előbb általában szól a hamburgi Einsatzkommando és a kollaboráns ukrán, lengyel csőcselék tömeges gyilkosságairól:

Mielőtt betemethették volna, a nyomáskülönbség hatására az árkokban és a gödrökben lassan emelkedett a talajvíz, a gödrök és az árkok pereme síkossá vált a sok agyvelőtől, a tarkólövés már csak ezzel jár, a hirtelen támadó belső nyomástól szétnyílik, olykor varratainál esik szét a koponyacsont, az agyvelőnek magas a zsírtartalma, mindezzel számolniuk kellett. Ha előzőleg sok

²⁷ MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 107–143.

²⁸ Uo., 110.

²⁹ Uo., 125.

³⁰ Uo., 137.

férfit lőtték tarkón, akkor sikamos lett köröttük az anyaföld, a ruhájukra és az arcukba fröccsent az agyvelő, úsztak a hullák és a sebesültek a víz színén, nem beszélve arról, hogy az árkok peremén a tarkólövésre vagy a sorozatlövésre felsorakoztatott emberek a halálfélelemtől igen gyakran bevizeltek és a széket sem tudták tartani, s olykor bizony a hamburgi egység testi tisztaságra kényes tagjai is belecsúsztak ebbe az infernális emberi emulzióba.³¹

Ezt követően a születése napján történt mizocz-i mézárást idézi fel egy fényképleírásban:

A Mizoczban működő egység egyik tagja, Himmler legszigorúbb tiltása ellenére, ezen a szerdai napon, születésnapján, mégsem állhatta meg, hogy egy frissen rablott Leicával le ne fényképezze a kicsinyeket mezítelen testükhöz szorító nők kivégzéshez felsorakoztatott csoportját, majd ugyanezen nőket és gyerekeket, amint már élettelenül hevernek szerteszét a földön, a felettük álló bajtársak pedig fejen lőnek néhány utolsót; bizonyára még mozgolódtak.³²

Elcsinálás és egzisztencia

Bár Nadas memoárja bővelkedik az elmélkedő részletekben, ám egyfelől a közölt események és tények dokumentálhatóságának igénye, másfelől az érzéki tapasztalatok verbalizálásának döntő szerepe miatt ritkák a világháború világának állapotára vonatkozó általános kijelentések. Most mégis ilyenhez érünk: „Anyám látta, milyen világra tol. Nem volt tudatlan, nem volt tájékozatlan, igazán nem volt ostoba, még csak felkészületlen vagy tétlen sem. Miért nem nyúlt fel egy kötőtűvel. Miért nem kérte meg Hirschler Imrét, hogy csináljon el. Hetvennégy évesen most azt mondom, hogy elcsinált állapotomban sokkal jobban éreztem volna magam, mint túlélőként.”³³ Radnóti Sándor kritikájában ezt a felismerést nevezi szilénoszi bölcsességnek.³⁴

Az „elcsinálás” mint a világ állapotára adott válasz, és a kötőtű mint ennek lehetséges eszköze Mészöly 1952-es *Varjak* című, háború után játszódó novellájában is megjelenik. Az asszisztensként dolgozó anya és doktornő lánya orvosi rendelőt működtetnek egy házban, amelynek bombatámadás miatt az egyik fala hiányzik. Az elbeszélő a váróteremben tevékenykedő anya szemszögéből mutatja be az eseményeket. A novella végén egy tizenöt év körüli várandós lány érkezik, majd bemegy a rendelőbe. Igaz, hogy az elbeszélő itt sem lépi túl a doktornő anyjának nézőpontját, s így csak a külső szemlélő tudásával rendelkezhetünk, azonban a kiszűrődő han-

³¹ NÁDAS, *Világoló részletek 1.*, 386.

³² Uo., 386.

³³ NÁDAS, *Világoló részletek 2.*, 210.

³⁴ RADNÓTI, „Szilénoszi emlékiratok”, 889.

gokból, valamint a rendelőből sírva kilépő lányt „néniskedő mozdulattal” arcon csípő orvos mondatából kiderül, hogy a lány szeretné elvetetni a gyermekét: „Csak szülje meg, kedves!”³⁵ Az olvasásban visszamenőlegesen jelentéssé válik a kötőtű korábbi említése: „A lány a hosszú tűk vereslő villogását nézi – aztán hirtelen lehunyja a szemét. Csepp hája, hogy le nem szédült a székről. A három nő azonnal észreveszi. Összehunyorítanak.”³⁶

Nádas a *Jelentés öt egérről* címadó darabját a háborús és az azt követő évek kontextusában értelmezi. Megjegyzését memoárirói programjához, vagyis a dokumentumok általi hitelesíthetőség, a közölt tények igazolhatóságának kritériumrendszeréhez igazítja. Ennek az a következménye, hogy az irodalomtudományi diskurzusban konszenzuálisan példázatosként olvasott novella a memoár szöveggörnyezetében kimozdul ebből a pozícióból, a történeti-tapasztalati valóságra való vonatkozathatósága a példázatossággal egyenrangúvá válik, a háborút követő évek Budapestjének társadalmi (jelen esetben közhigiéniai) problémáinak kontextusában új értelemmel gazdagodik.

Egyáltalán nem véletlen, hogy Mészöly Miklós az ötvenes évek végén megírja a *Jelentés öt egérről* című novelláját. Megfigyelni, miként él tovább a kamrai egerek ellen folytatott hadjáratban a háborús gyalázat, az embervadászat emléke az egerek elleni hadműveletben. Bolhám nem volt, tetves és rühes sem lettem, de többször felfedezték a székletemben, hogy minden higiénés elővigyázatosság ellenére csomókban garázdálkodnak a bélrendszeremben a hosszú fehér fonalférgék. A poloskák és svábbogarak ellen folytatott küzdelmünknek is nehezen lett vége. Mindig a ciánozást emlegették, hogy nekünk is majd ciánoztatni kell a lakásunkat, azaz egy időre elmegyünk, mert a lakásunkat elgázosítják.³⁷

Mészöly háború utáni prózája és Nádas memoárijának „háború utániságot” tárgyaló részleteinek közös pontja egy egzisztenciális, vagyis az emberi létezéshez való viszonyra vonatkozó belátás. Szülni és születni: a világ állapotának ismeretében inentől mindkettő indoklásra szorulna, s épp emiatt megindokolhatatlan. Mindkettő cinkosság; egy minden etikát megsemmisítő, etika utáni társadalom reprodukciójának cinkosa. Az a társadalmi feltételrendszer ingott meg és omlott össze, amelynek segítségével az értelmes létezés kereteit lehetett kijelölni. Az etikán túli világ a korai Mészöly számára elállatiasodás, erre több novellában is találhatunk szövegrészeket.

³⁵ MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 16.

³⁶ Uo., 15. A „Csak szülje meg, kedves!” mondat a későbbi, *Alakulások és a Volt egyszer...* szövegváltozataiban nem szerepel, Mészöly a redukcióval tovább erősíti a kötőtűk sötét jelszerűségét, a befogadó részéről is nagyobb aktivitást követel így a szöveg. A filológiai pontosításért Horváth-Márjánovics Diánát illeti köszönet.

³⁷ NÁDAS, *Világló részletek 1.*, 318.

Az *Agyagos utak* elbeszélője hadifogságot megjárt férfi, aki később egy Ivanics nevű férfi szolgálatába áll, egy alkalommal a következőt jegyzi meg: „Hiába, kezdő vagyok még az önállóságban, akarva-akaratlan engedelmeskedem neki. [...] Mert az biztos, nálam jobb hajtókutyája soha többé nem lesz.”³⁸ A *Film, az Emkénél* a fronton játszódik, a bizonytalan háborús helyzetben az elbeszélő néhány katonával együtt megszökik. A barakk egy magányos pillanatában veszi szemügyre magát az elbeszélő a tükörben: „Odamegyek, és megnézem magamat, a fogaimat, aztán a szememet egészen közelről, de annyira közelről, hogy akár egy lóé is lehetne már vagy egy kutyáé, legalábbis olyannak látom.”³⁹ A *Képek egy utazás történetéből* elbeszélője a vagonok belső világát jellemzi állatiasként: „Vagonlakásuk leleplezőbb volt, mint egy tükrös falú szoba; nem lehetett félrehúzódni. A legönfeledtebb mozdulat is éles megvilágításba került. Ez sokszor megalázó volt, de kapcsolatuknak szinte állati meleget kölcsönzött.”⁴⁰

Mészöly korai prózájában a lét értelmetlenségét jelölő „állati” a civilizáltság lehetőségfeltételeinek megszűntével áll összefüggésben, olyasmi, ami folyton ott lappang a történelem mélyén, és a civilizáltság feltételeinek megléte vagy hiánya szerint törhet felszínre. Nádasnál ellenben a háború alatti és utáni szituáció is olyan interszónális kapcsolatok szövevénye, amely a természet–civilizáció oppozíció túl van, ebből a nézőpontból a civilizáció, bármilyen eszme megnyilvánulásának is gondoljuk, pusztán a közös világ látszatát képes létrehozni: „Én is az érzéki észlelésemre támaszkodom minden leírással. Nincsen más. Hangokra, illatokra. Ez a közös nevező az emberek között.”⁴¹

Háborúértelmezésükben közös az is, hogy a háború nem kínálja fel a hőssé válás lehetőségét. Mészölynél a marhavagonban veszteglő vagy szökésben lévő katona legalább annyira elszenvedője a háborúnak, mint a civilek. Nádas, bár részletesen felidézti kémek, szökésben lévők, ellenállók és illegális kommunisták tetteit, szövege mégsem hajlik át kaland- vagy detektívtörténetbe, ellenkezőleg: a hős fel sem merül szereplehetőségként. A szereplehetőségek értékelését tekintve viszont kibékíthetetlen ellentét van a két szerző között. Nádasnál a hősszerep lehetetlenségéből nem következik az, hogy bizonyos helyzetekben a katona is elszenvedője a háborúnak, sőt a bajtársiasság, ami Mészöly novelláiban még a háború alatt is képes megteremteni az emberi közösség illúzióját, Nádasnál a hordaszellem megnyilvánulása, elszabadulása pedig „ölési lázba” csaphat át – e kifejezést Hans Christoph Buchtól veszi.

Mire a kollaboráns lengyel és ukrán csőcselék tagjai végeztek a feladattal, az ölési kedvtől és az alkohol mámorától minden antropológiailag adott gátlásuk és empátiájuk nyomása alól felszabadultak, egymást kezdték lelődni. Nem

³⁸ MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 39.

³⁹ MÉSZÖLY, *Jelentés öt egérről*, 250.

⁴⁰ MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 115.

⁴¹ NÁDAS, *Világoló részletek 2.*, 91.

tudták abba hagyni a lődözést, nem voltak többé megfékezhetőek. Ami szintén nem ismeretlen jelenség, ölési láznak hívják [...]. Átélem, hogy a többiek mit csinálnak, s emberállatként természetesen, hangsúlyozom, természetesen azokkal vagyok, akik csinálják, hiszen ők az erősebbek. Nekem, mint a horda szemlélődő tagjának, az erős cselekvőkkel kell tartanom. Még a kezem is megmozdul tőle, a lábam, szól hozzám a gyilkolási vágy közös öröme. A bajtársiasság érzése hív.⁴²

Mészölynél a bajtársiasság mint egyéneket összetartó erő máskor válik problémássá: akkor, amikor a harctéren a katonának a saját életét a nem sokkal korábban még élő bajtársa teteméből emelt lősáncsal kell védenie. Szolláth Dávid a trauma és emlékezet témakörében tárgyalja a kérdést, és összegyűjti azokat a műveket, amelyekben „szorongásos emlékbetörések”-ként előkerül: „a történet megjelenik Mészöly interjújában, a *Tragédiában* (*Jelentés öt egérről*), valamint annak dramatisztizált változatában, a *Finom kis tragédiában*, illetve *A három burgonyabogár* későbbi, kibővített forgatókönyv-változatában, az *Ami jönben* (*Szárnyas lovak*, 1979), az utóbbiban háromszor.”⁴³ Felsorolását kiegészíthetjük a *Filmmel*, aminek a végén a stáb egy borítékban fényképeket talál, melyek a Városmajor utcai zsidó szeretetotthonban a nyilasok által elkövetett tömegmészárlás áldozatait ábrázolják. A poétikáját tekintve neutralitásra, elfogulatlan leírásra törekvő regény narrátorának fényképekhez fűzött kommentárja értelmezői horizontját Mészöly ebből a momentumból építi fel. A kép értelmezője a holttestek elrendezéséből arra következtet, hogy az elkövetők számoltak a „természetes golyófogó” lehetőségével: „A kirakott képsorozaton jól ellenőrizhető, hogy eredetileg nem kupacba lökik a testeket, ahogy jön, hanem »hézagoló« módszerrel, sorba, hogy ne használhassák egymást természetes golyófogónak.”⁴⁴

A *Sötét jelek* és a *Jelentés öt egérről* háborús tematikájú szövegeiben némi túlzással élve egyetlen puskalövés sem dördül el. Azokban a háború idején barakkokban, kietlen tájakon, vagonokban, fogolytáborokban játszódó elbeszélésekben, melyeknek az elbeszélője katona, az „állandó résenlét” kényszere jelenti a központot:⁴⁵ igaz ez a *Képek egy utazás történetéből*, a *Befejezhetetlen*, a *Tragédia* vagy épp a *Papír* esetében is. A *Papír* elbeszélője a fagyos időben érkezik csapatával egy számára ismeretlen faluba: „Hang, kutyacsaholás sehol; csak a hó csikorgott csizmám alatt, néha oly élesen, hogy akaratlanul is felkaptam a fejem: nem figyelnek valahonnét?”⁴⁶ A *Képek egy utazás történetéből* beláthatatlan nyílt terei is ezt a légtörténetet idézik: „Lépések kö-

⁴² NÁDAS, *Világoló részletek 1.*, 385.

⁴³ SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 63.

⁴⁴ MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála; Saulus; Film*, 30 év (Budapest: Magvető Kiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 426.

⁴⁵ THOMKA, *Mészöly Miklós*, 43.

⁴⁶ MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 33.

zeledtek. Gyorsan elváltak, és előbbre húzták vállukon a puskát. Állandó résenlét. Az oszlop mögött, a rozsdás víztartály mögött – mindenütt megbújhat valaki.”⁴⁷

Bekebelező emlékezet

Nádas memoárjának elbeszélői pozíciója a történelmi elfogatlanság és a vallomások személyesség között oszcillál, és e pozíció kialakítása Mészöly későbbi írásaival hozható kapcsolatba. Nádas mintha saját életének története kívánna lenni: igyekszik összhangba hozni a történettudomány tényeit és családi emlékezetét. Erre utal a kötet végén a két történésznek, Földes Györgynek és Ungváry Krisztiánnak szóló köszönetnyilvánítás is. Memoárjába e szándéka miatt számtalan dokumentumot épít be, melyeket hol szó szerint, hol fordításban, hol kissé átfogalmazva közöl. Műve emiatt szoros kapcsolatban áll a családtörténettel, ugyanis az említett dokumentumok (naplók, visszaemlékezések, irodalmi művek stb.) szerzői a legtöbb esetben a felmenői. Radics Viktória mindezek kapcsán elmozdulást figyel meg az „archivológia” helyzetében, ami mára már nem kizárólag a történettudományok felségterülete, hiszen a különböző művészetek is felfedezték maguknak „az archívumot mint a történelem médiumát és apparátusát és mint különleges leleteket tartogató területet”.⁴⁸ Nádasnál ennek az a következménye, hogy a dokumentumok révén a külső többes nézőpontja is megjelenik, „[a]z író emlékezése kutatássá válik, az agy–psziché–emlékezés, vagyis a szellem dimenziójából átmegy a dokumentalitás szociális dimenziójába, a személyesből a szociálontológiába”.⁴⁹

Az emlékezetnek és emlékezésnek azt a működését, amely a családtörténet és az individuum élettörténete között ezt a speciális viszonyt hozza létre, bekebelező emlékezetnek nevezem. A bekebelező emlékezet alapja az az individuum-felfogás, amely az egyéni élettörténetet és azt a történelmi félmúltat, amit dokumentumok, társadalmi intézmények, a közösségi emlékezet vagy épp egy adott csoport sajátos szóhasználatával közvetít, csakis összefonódottságában képes elgondolhatóvá tenni. Ezt a történelmi félmúltat, ami előkészíti az individuum világra érkezését, és ami társadalmi adottságként áll szemben vele, Heller Ágnes szociális a priori-nek nevezi:

Minden személyt a születése véletlenje vet meghatározott társadalomba. Már az is véletlen, ahogy adott a priori személy szülei révén megfogam. Véletlen az is, hogy ez a személy ebbe vagy abba a sajátos szociális a priori-keretbe kerül. A magzat genetikai készletében nincsen semmi, ami arra predesztinálná, hogy akármelyik sajátos szociális a priori-keretbe kerüljön. A végtelen tehát kettős

⁴⁷ Uo., 123.

⁴⁸ RADICS, „A Világló részletek architextuális hálózata”, 62.

⁴⁹ Uo., 64.

értelemben is véletlen. Ezt a véletlent determinációvá és öndeterminációvá átalakítani – pontosan ezt jelenti az, hogy »adott világban felnőni«.⁵⁰

Nádas esetében a véletlen öndeterminációvá alakítása nem más, mint a világ eredendő érthetlenségének felszámolására tett kísérlet. Erre utalnak a gyakran viszsztatérő részletek, melyek egy-egy szó kezdeti érthetlenségéből bomlanak ki.

A karpaszományos jobban hangzott ki a születést megelőző időből, mint a munkaszolgálatos, de nem értettem egyik szót sem. Inkább hallgattam róla, hogy mi mindent nem értek. Meg sem tudtam volna fogalmazni, hogy milyen speciális bajban vagyok az összetett szavakkal. [...] Mégis évtizedekig tartott, míg sikerült megértenem, nem elrémülni, hogy a szóösszetételekben az egyes szavak külön és együtt mást jelentenek, és miként jelentenek mást.⁵¹

A bekebelező emlékezet, valamint ennek az írásban megjelenő módszerei a történet-szi szereplehetőségek kijátszása miatt köthetők Mészöly későbbi, a '60-as évek után írott szövegeihez. Ezt támasztja alá a mészölyi prózában feltárt szövegkezelési technikákon túl Nádas visszaemlékezése, amelyben Pali nagybátyja és Mészöly munkamódszere között azonosságot állapít meg: „Olykor nem füzetbe vagy kéziratlapokra írt, hanem félbehajtott, félbevágott gépiratok üres oldalára. A jegyzetelésnek ezt a papírtakarékos módját nyilvánvalóan tőle vettem át, bár egy időre megfeledkeztem róla, majd Mészöly Miklós azonos munkamódszerét követve tértem egy időre vissza hozzá.”⁵²

Mészöly intertextualításra alapuló szövegalkotó eljárásait a kutatók már részletesen tanulmányozták, az elsők közé tartozik Jankovics József sokat idézett tanulmánya.⁵³ Később, már a *Műhelynaplók* feldolgozása után írja Thomka Beáta, hogy „Mészöly Miklós prózapoétikája az áthajlások, átvételek, átírások, idézetek, motívumvándorlások, kijegyzések, szövegkivágatok, beékelések szövevényeként is megközelíthető.”⁵⁴ A *Saulustól* kezdődően⁵⁵ Mészöly különféle műfajú, nyelvezetű és rendeltetésű szövegekből épít be részleteket a sajátjaiba – ezek között található a teljesség igénye nélkül emlékiratok, tanulmányok, regények, filozófiai munkák, jog- és helytörténeti

⁵⁰ THOMKA Beáta, „A kívülvaló ember”, in *A magyar irodalom története* 3., főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2007), 573–582.

⁵¹ NÁDAS, *Világoló részletek* 1., 73–74.

⁵² NÁDAS, *Világoló részletek* 2., 273.

⁵³ JANKOVICS József, „Sanyarú világ – Wesselényi István vendégszövegei egy Mészöly-novellában”, in „*Tagjai vagyunk egymásnak*”: *A tarsuzi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly–SZÖRÉNYI László (Budapest: Szépirodalmi Könyviadó–Európa Alapítvány, 1992), 156–166.

⁵⁴ THOMKA, *Prózai archívum*, 7.

⁵⁵ THOMKA, „A kívülvaló ember”; HORVÁTH-MÁRJÁNOVICS, *Örökölt blende*, 124–137.

szakszövegek, naplók.⁵⁶ A távolinak tűnő hasonlóság Mészöly és Nadas esetében az írói szerepfelfogásban jelentkezik. Vagyis az írás, a szövegalkotási folyamat szerves része az elmélyült kutatás, jegyzetelés, a szövegtranszformáció, ami Nádasnál a fordítással egészül ki.

A háború helyei

A légópince

A *Világlo* részletekben a légópincék világához ambivalens jelentésrétegek társulnak. Egyfelől a túlélést, az illegális kommunisták mozgalmának mindennapi működését biztosítják. Az Újpesti rakpartnál lévő pincében hamisított különböző dokumentumokat Pecsétőr fedőnéven az elbeszélő István nevű nagybátyja, az elkészült hamisítványokat pedig édesanyja és nagynénje juttatta el a kijelölt személyekhez. A túlélés mellett azonban a halálra készülődés helyszínei is ezek a pincék:

István nagybátyám arra is fel volt készülve, mit tegyenek, ha valaki meghalna közülük. Megmutatta a paraffinnal nem egészen megtöltött hordókat, négyet, amelyekben a hullákat el lehet majd meríteni. Annyit emelt ki a paraffinból, magyarázta, hogy a feltételezhető súlyuktól ne csorduljon ki. De addigra már valamennyien alaposan lefogytak. Ezeknek a hordóknak keményen lecsukható zárjuk volt. Két légitámadás szünetében megmutatta, miként kell olvasztott viasszal légmentesíteni e zárat.⁵⁷

Mészölynél a légópince *Az atléta halálában* jelenik meg, ahol a háború és az emlékezet viszonyának képévé válik. A regény elbeszélője, Hildi nemcsak a mű elején holtan talált párja, Bálint élete elbeszélésének, hanem a háborúról való beszédnek a nehézségeiről is beszámol: „1943 őszén történhetett ez, még a nagy pesti bombázások előtt. Nem részletezem most a körülményeket, a háborút. Bár úgy tervezem, hogy abban a későbbi, kevésbé személyes hangú könyvben majd azt is megpróbálom: úgy beszámolni Bálint életéről, hogy a hangsúly ne csupán azon legyen, ami nem történelmi. De ehhez az kell, hogy ne első személyben írjak róla – ha ugyan képes leszek rá.”⁵⁸

Bálint gyermek- és fiatalkorának, háború előtti éveinek meghatározó helyszíne Tardos. Az itteni gyógyszertár padlásán kerül sor arra a kiszorító vetélkedésre a kamaszok között – valószínűleg egy lányért, Pécsi Piciért –, melynek végén mara-

⁵⁶ BOVIER Hajnalka, „A napló Mészöly Miklós írásművészetében”, *Iskolakultúra* 11, 4–5. sz. (2011): 67–74.

⁵⁷ NÁDAS, *Világlo* részletek 1., 36–37.

⁵⁸ MÉSZÖLY, *Az atléta halála; Saulus; Film*, 40.

dandó nyomot hagyó lábsérülést szerez. Az atléta ezt igyekszik elképzeltetni Hildivel. A légópince zárt tere a felidézési jelenetben a gyermekkori helyszínné, egy padlássá lényegül át. A felidézési aktus idősikjában a nyelv segítségével nem, csak a térbeli és testi rekonstrukción keresztül válik hozzáférhetővé Bálint emléke.

Azt kérte, menjünk le együtt a légópincébe, csak egy negyedórára legalább, *valamit tisztázni szeretne, amit nem tud szavakkal jól elmagyarázni*. Jobb volna ugyan egy padlás, de az biztos zárva van. Egyébként a padlás és a pince eléggé rokon tér meg fogalom, tizennégy éven alul – ezt ő mondta nevetve [...]. Mikor visszajöttünk a légópincéből, már volt némi fogalmam a ringről meg a tardosi gyógyszertár padlásáról, Bálint olyan beleéléssel használt föl minden kiszögellést, tárgyat, hogy az igazi színteret *elképzeltesse velem*.⁵⁹

A háború nemcsak az utána következő időszakot változtatja meg visszavonhatatlanul, hanem a megelőző évek emlékezetét is felülírja visszamenőlegesen, hiszen a nyelv kompromittálódik, és a test marad az emlékezés valamelyest autentikus médiuma.

A tábor

Nádas a koncentrációs és megsemmisítő táborok felidézésével érkezik el az elképzeltettség határaihoz. Már a *Leírás* kötetben szereplő *Szürke* című, 1973-as írás néhány pontján szintén a felidézhetőség, az emlékezés és az elképzeltetés problémái alkottak végpontot. A nyitómondat: „Itt, a Stargarder utca sarkán, végre sok minden elképzeltető.”⁶⁰ Ezzel Mészöly többször, a *Nyomozásban* és az *Elégiában* is megírt stargardi emlékére utal. Később G. leírása alapján igyekszik az elbeszélő magában megjeleníteni (valószínűleg) a ravensbrücki tábort. „A tó partján a krematórium. Akkor G. itt nem állhatott, hiszen él; és nem tudom elképzelné a helyet, ahol állt. De elképzeltető a vágány, a vágányon a csillék, s a mozdulat, ahogy a tóba ürítik a hamut. Csontliszt a halaknak. Kövér halak a vadkacsáknak.”⁶¹

Mészöly prózájában a haláltábor hasonlítóként jelenik meg a későbbi pályaszakaszhoz tartozó *Film* egyik részletében, egy többszörösen összetett hasonlításrendszer metszéspontjában. A fikció szerint Burre-Magyar Frigyesné igazolványképe kerül a kamera látóterébe.

⁵⁹ Uo., 45, 62. (Kiemelések tőlem: P. S. A.)

⁶⁰ NÁDAS, *Leírás*, 23.

⁶¹ Uo., 25. A *Nyomozás* és a *Szürke* összevetését a PTE BTK-n 2016. 12. 7-én tartott doktori tanácskozáson az énkonstrukciók felől végezte el Hovanec Zoltán, konklúziója szerint „[a] *Nyomozások* az önmagával mint gyilkossal azonosulni képtelen [...] ént mutatja fel, míg a *Szürke* azt az ént, amelynek mások élményeivel *kell* azonosulnia.”

Az arc csábít, hogy az egyik auschwitzi barakkban kifüggesztett fotóval vessük össze: falnagyságúra kinagyított, félkönyökre támaszkodó lány (Goya *Mayájához* hasonló beállítás), csak a fekete haj dús rajta, a deszkapriccsig lelóg, a szeméremszőrzet ritkás, a lágos-vékonyá lappadt mellen ceruzavégnyi bimbó, a bőr húsmentes szorossággal tapad a csontozatra, amitől a végtagok minden szokott méretnél hosszabbnak tűnnek (mint Sax Simon kezében a nyúl). Pillantásában több a szájalom, mint a szemrehányás, s lehet, hogy épp ettől közismert a kép.⁶²

A véletlen és a megrendezettség végpontjai közötti lehetséges viszonyokat kutató regény itt az okozatiság és a ráfogás közti határmezsgyére érkezik. Mindez a *Film* poétikájának egyik alapjával, a hasonlítás mint alapvető megértésstruktúra értelmességével szembeni elbeszélői, és a nyomában támadó befogadói szkepszist erősíti.

A *Világoló részletek*ben Nádas az Auschwitz-tekerccsekről írva ismét az elképzelhetőség határaival szembesül.

A nyílt színi emberégetésről, az égő árkokba hajtott meztelen nőkről négy fényképfelvétel negatívja maradt fenn. Minden bizonnyal a Sonderkommando, az úgynevezett kanadások egyik ismeretlen tagja készítette a képeket. Bizonyára egy olyan fényképezőgéppel, amelyet a deportáltak valamelyike hagyott hátra a marhavagonok egyikében, s a számlálószerkezet kijelzőjén láthatta az illető, hogy négy felvételre maradt még negatívja. A négy felvételt az ismeretlen ember szántsándékkal készítette el nekünk, tudjuk meg, ha még nem tudnánk, hogy milyen a meztelen nők legutolsó lépése a tűzhalál előtt. [...] [É]n el sem merem képzelni több ezer halálba indított meztelen nő egyre hangosabb mordulását.⁶³

„El sem merem képzelni” – írja, majd mégis folytatja. Nem más ez, mint az a feszülő ellentét, ami emlékezés és képzelet egymást kölcsönösen feltételező mivoltából fakad. Ahogy Georges Didi-Huberman fogalmaz az auschwitzi tekerccsekről szóló könyvében: „[a]z emlékezéshez muszáj elképzelni.” Majd azzal folytatja, hogy ugyan a négy fotogram csak részleteket képes kimetszeni a tábor valóságából, s így valójában nem tudja megjeleníteni, s hogy a fotós a biztos pusztulás tudatában készítette őket – mégis elkészítette. *Képek mindennek ellenére* – ahogy a könyv címe is jelzi,⁶⁴ és ahogy Nádas is a rekonstruálhatatlanság biztos tudatában és a képzelet megakadása ellenére is folytatja.

⁶² MÉSZÖLY, *Az atléta halála; Saulus; Film*, 409–410.

⁶³ NÁDAS, *Világoló részletek 2.*, 208.

⁶⁴ „Pour se souvenir il faut imaginer.” Georges DIDI-HUBERMAN, *Images malgré tout* (Paris: Les Éditions de Minuit, 2003), 45.